

Աշխարհի չորս կողմերը ցրուած հայ գաղութներուն մէջ պատմականօրէն ամենահին գաղութը եղած է եգիպտահայութիւնը որու առաջին յիշատակները կը գտնենք նոյնիսկ եգիպտական փարաւոնեան շրջանին, երբ թուրքմէս Գ. ի (1490-1460 Ք. Ա.) և Ռամսէս Բ. ի (1209-1135 Ք. Ա.) նըման աշխարհակալներ, գացած և զբարաւած են Հայաստանի հողամասը և տեղւոյն բնիկներէն մեծ թիւով գերիներ բերելով բնակեցուցած են Եգիպտոսի մէջ:

Հայ անունը օտարներու մէջ պանծացնող և իր փառքին դադաթնակէտին հասցնող ամենափառայեղ գաղութը եղած է դարձեալ եգիպտահայութիւնը, որ տուած է ուրիշ տեղւոր (մէջն ըլլալով Թուրքիան) մէջ բարձրացող հայերէ անհունօրէն աւելի բարձր աստիճանի, դիրքի, և պատիւի հասնող ոչ թէ մէկ, այլ հոյ մը անձնաւորութիւններ, որոնցմով միշտ պիտի կրնան պարծիլ հայերը:

Գծադրաբար կանոնաւոր և յարատեւ պրպտումներ չեն եղած ի լոյս հանելու եգիպտահայ գաղութին և անոր ակնաւոր անձնաւորութիւններուն պատմութիւնը, որուն մեծ մասը անծանօթ կը մնայ դեռ թէ՛ հայ և թէ՛ օտար շրջանակներու: Միւս կողմէ եգիպտահայ պատմութեան ծանօթ եղող մասն ալ անծանօթ է տեղացի տարրին, որ ինչպէս ամէն տեղ յետպատերազմեան ազգայնական մոլորանքութիւնէ տարուած, հակակրօնութիւն կը տածէ բոլոր ոչ-եգիպտացի տարրերուն հանդէպ, մէջը ըլլալով հայ տարրը, և արգելք կը հանդիսանայ անոր առաջ երթալուն՝ առանց անդադանալու որ ինչքան օգտակար եղած է միշտ հայութիւնը Եգիպտոսի և որքան անձնուիրաբար տեղացիին տրամադրած է իր միտքը, սիրտն ու բազուկը և յաճախ իր անձնական շահէն աւելի փնտրած է երկրացիին խի շահը և զոհ գացած անոր:

Օտար գաղութները, իրենց պաշտպան եղող դեռ պանատուններու միջոցաւ դիւրութեամբ կը յառաջանան միջազգային մրցակցութեան մէջ, ուր հալը զուրկ ըլլալով պետական պաշտպանութենէ, պէտք է բրօքալանտի միջոցով պահէ իր վարկն ու համբաւը:

Երրորդ անպատեհութիւն մ'ալ որ խիստ աչքի կը զարնէ, եգիպտահայութեամբ ցարդ գրադողներու գրեթէ ամէնուն ալ միշտ միեւնոյն շրջանով և անձերով գրադիլն է, որուն պատճառ կարելի է ցոյց տալ անոնց լրարմէ լուրջունեանալը:

1926ի Եգիպտահայ Տարեցոյցին մէջ Ֆաթիմեան շրջանի մէկ քանի եգիպտահայ վէզիրներու մասին օտար աղբիւրներէ քաղած մանրամասն ուսումնասիրութիւններուսարժանացած խանդավառ ընդունելութենէն օգուտ քաղելով, այդ ատեն, Եգիպտահայոց ներկայ Առաջնորդ Գեր. Տ. Թորգոմ Արքեպիսկ. Գուշակեանի առաջարկեցի

Եգիպտահայ պատմական կաճառ մը հաստատել Եգիպտոսի մէջ, ուր պիտի խմբուէին եգիպտահայ պատմութեամբ զբաղող բոլոր արժէքաւոր մտաւորականները և կանոնաւոր աշխատանքի լծուելով պիտի պատրաստուէր եգիպտահայութեան որքան կարելի է լիակատար պատմութիւնը, հետզհետէ պրպտելով ատոր համար բոլոր օտար, այսինքն ոչ-հայ աղբիւրները: Ասիկա չափազանց ծանր և երկարատեւ նախադրութիւն մ'էր բնականաբար, բայց ժամանակի ընթացքին կարելի էր գլուխ հանել և արդէն գաղափարը լաւ ընդունելութեան արժանացաւ ըլլալ Սրբազան Առաջնորդին ըլլալ ծանօթ մտաւորականներու կողմէ:

Եգիպտահայ պատմական կաճառի մը կազմութեան թելադրանքը ընելէս քիչ ետք, Կրօնի ներքին խմացայ թէ Եգիպտոսի հրեաները, նոյնօրինակ ընկերութեան մը հիմը դրած են և լրջօրէն գործի լծուած: Այս եղելութիւնը Թորգոմ Սրբազանի ուշադրութեան երբ յանձնեցի, նորին Գերապատուութիւնը կրկին յայտնեց այսպիսի ընկերութեան մը հաստատումին համամիտ ըլլալը և ըսաւ թէ այդ մասին պիտի տեսնուէր Եգիպտոսի հրեայ խախտմապետ Նաուա Էֆ. ի հետ և անկէ պիտի ուզէր իրենց կազմած ընկերութեան կանոնագիրը որպէս զի անոր և իմ նախապէս պատրաստած կանոնագիրներուս բաղադատութեամբը, պատրաստուէր հայ կաճառին վերջնական կանոնագիրը:

Եգիպտահայ Առաջնորդին խախտմապետին հետ ունեցած տեսակցութենէն խմացուեցաւ որ հրեաները իրենց ընկերութեան կանոնագիրը պատրաստելու համար, Բարիղէն Ղրկուելիք ուրուագծի մը կ'սպասեն որ բաւական ժամանակ անցնելէ ետք վերջապէս եկաւ և Թորգոմ Սրբազան ինծի յանձնեց հրեայ կանոնագրութիւնը որպէսզի ուսումնասիրուի:

Եգիպտահայ կաճառին կանոնագիրը պատրաստելով, 1927 Յունիս 7ին նորին Սրբազանութեան ղրկեցի նամակով մը որուն մէջ ամփոփ կերպով կը բացատրուին ընկերութեան հետապնդելիք նպատակները որոնք պիտի ըլլային:

Ա.— Իրարու քով բերել անհատական այն ուժերը, որոնք կ'աշխատին առանձին ուսումնասիրել Եգիպտահայ Պատմութիւնը և այդ իսկ պատճառով շատ անգամ իրարու ըրած պրպտումներէն անտեղեկ, տեղի կ'ունենան կրկնակ և հետեւաբար աւելորդ ուսումնասիրութիւններ, մինչ երբ իրարու հետ շիտու ունենան կրկնուած տեղի չունենար և աւելի կ'ընդարձակուին հետազօտութիւնները:

Բ.— Ձանալ աշակցութիւնը ստանալ օտար հեղինակներու և պատմաբաններու, որոնց աշխատակցութիւնը դժուար թէ կարելի ըլլայ ապահովել անհատական ուսումնասիրութիւններու, մինչ կաճառ մը ամէն հաւանականութիւն ունի այս առաւելութիւնը ձեռք բերելու:

Գ.— Ձանալ մասնաւոր դիւրութիւններ ստանալ եգիպտական և այլ մատենադարաններու վարչութիւններէն այլեւայլ ձեռագիրներ ստանալու, տպագիրները որոշեալ պայմանաժամէն աւելի պահելու և ուսումնասիրելու դիւրութիւններ, որոնք անհատներու դժուար թէ տրուին:

Դ.— Պարբերաբար օտարալեզու թերթերու մէջ եղած հրատարակութիւններով տեղացիներուն ծանօթացնել եգիպտահայերու կեանքը և անոնց ուշադրութիւնը հրաւիրելով եգիպտահայ շարք մը անձնաւորութիւններու երկրին մատուցած ծառայութիւններուն վրայ, նոր համակրանք մը ստեղծել օտարներու մէջ հայերու հանդէպ և այսպէսով աւելի եւս ամրապնդել հայերու և եգիպտացիներու փոխադարձ բարեկամական կապերը, բան մը՝ որու այնքան պէտք կ'զգացուի մանաւանդ հիմա:

Ե.— Խթան մը ըլլալ եգիպտահայ մտաւորականութեան մղելով զայն պատմ. ուսումնասիրութիւններ ընելու և այս կերպով կարելի եղածին չափ ընդարձակ կերպով հետազօտելու եգիպտահայութեան անցնալը: Որովհետեւ շատեր կան ընդունակ լուրջ աշխատանքի, որոնք մղումի և քաջալերանքի պէտք ունին գործի լծուելու համար:

Զ.— Եւ վերջապէս արթնցնել եգիպտահայութեան հետաքրքրութիւնը ծանօթացնելով անոր հին եգիպտահայերու փառքն ու մեծութիւնը՝ բանախօսութիւններու և յօդուածներու միջոցաւ և մղել զայն իր նախորդներուն դիրքը վերագրուելու ջանքեր ընելու այս երկրին (Եգիպտոսի) մէջ:

Ս.— Առաջնորդին վերջերս ունեցած բազմապիսի զբաղումները պատճառ եղան որ այս գաղափարին իրականացումը ժամանակի մը համար յետաձգուի դեռ, բայց տրուած ըլլալով որ եգիպտահայութեամբ զբաղող մտաւորականներ միւր զանգատ յայտնած են պրպտուելիք աղբիւրներու մասին կատարեալ առաջնորդի մը չզոյուութեան մասին, այս պակասը լրացնելու մտքով հոս կուտամ հայ,

արաբ թէ եւրոպական արժէքաւոր աղբիւրները:

ՀԱՅ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

- 1.— Ապու Սալիհ, հայ կոչումով Արուսաչ, եգիպտահայ պատմիչ 12րդ դարու, գրած է Եգիպտոսի պատմութիւն մը, որ անգլիերէնի թարգմանուած և տպագրուած է Օքսֆորտի մէջ (Անգլիա):
- 2.— Հ. Ղեւոնդ վ. Ալիօան, վենետիկեան կրօնաւոր, որ Ապու Սալիհի գործէն մաս մը թարգմանած և Պատմութիւն եկեղեցեաց եւ վանքից Եգիպտոսի անունով, բազմաթիւ ծանօթութիւններով հրատարակած է 1895 ին:
- 3.— Սազուպ Արքիմ փառա, որ գրած է Մէհմէտ Ալի փոխարքային օրով արտաքին և վաճառականական գործոց հայ նախարար Արքիմ պիլի կենսագրութիւնը և հրատարակած է վենետիկ 1896ին:
- 4.— Սեդրակ եպս. Դալիօան զբարած է Պատմութիւն Եգիպտոսի Հայոց անուն գործ մը, համառօտ բայց արժէքաւոր ուսումնասիրութիւն մը որ չէ հրատարակուած և սակայն անկէ քաղուածներ եղած են Սուրէն Պարթեւեանի Եգիպտահայ Տարեցոյցներուն մէջ:
- 5.— Նազարէթ Աղազարմ գրած է Նօթեր Եգիպտոսի հայ գաղութին վրայ անուն կարճաւոր եգիպտահայ պատմութիւն մը և հրատարակած Գահիրէ 1911ին:
- 6.— Թորգոմ Արքեպս. Գուշակեան լուրջ հաւաքող մը եգիպտահայ դէպքերու և դէմքերու վրայ գրուած գործերու: Կարմիր և ձերմակ եգիպտահայ հին վանքերու ներկայ վիճակին վրայ ուսումնասիրութիւններ ըրած է «Արեւ» օրաթերթի և Թէոզիկի Տարեցոյցներուն մէջ: Ունի համառօտ հաւաքածոյ մը Եգիպտահայ անցեալի անտիպ' և հրատարակած է 1927ին Գահիրէի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին եւ հայ հին եկեղեցիներ անուն գործը:
- 7.— Յ. Սուքեան հրատարակած է Եգիպտոսի հայ մեկուկներն եւ իօսանները Ֆաթիմեան օրոյնին անուն գործ մը Գահիրէի մէջ 1928ին որ Մաքրիզի արաբ պատմագրին հեղինակութենէն փոքր թարգմանութիւն մըն է:
- 8.— Վահան Չարգարեան, որ լուրջ ջանքեր ըրած է եգիպտահայոց ընդարձակ պատմութիւնը գրելու և կոչեր ուղղած է այս իմաստով, բայց իր ջանքերը դրական արդիւնք մը չեն տուած: Իր Յիօսակարան անուն գործին մէջ ուսումնասիրութիւններ ունի եգիպտահայ կեանքի մասին:
- 9.— Արօակ Ալպոյանեան կարեւոր հաւաքածոյ մը ունի եգիպտահայ դէպքերու վերաբերեալ գրուածներու: Ըրած է ուսումնասիրութիւններ Տարեցոյցներու և թերթերու մէջ:
- 10.— Գր. Յ. Մամուր Ֆաթիմի, այս տողերը ստորագրողը, գրած է՝ Ա. Ֆաթիմեան կայսերական գերդաստանին պատմութիւնը (անգլիերէն):
- Բ. Խալիֆայութիւնը և խալիֆայական հարցը (անգլիերէն):
- Գ. Պատմութիւն ժամանակակից Եգիպտոսի (հայերէն):
- Դ. Ժամանակագրութիւն Եգիպտոսի (հայերէն):
- Ե. Ժամանակագրութիւն խալիֆայութեան (հայերէն):
- Զ. Իսլամ ազնուականութիւնը, 1929, (անգլիերէն):
- Ինչպէս նաեւ եգիպտահայ ուսումնասիրութիւններ Եգիպտահայ Տարեցոյցին (1926) և Սիւն ամսաթերթին մէջ: